

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE NOGAYLAR

The Nogais in the Seyahatname of Evliya Çelebi

Alper BAŞER*

ÖZET

17. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi'nin bilgi verdiği topluluklar arasında Nogaylar da bulunmaktadır. Evliya, Seyahatnamesi'nde Tuna'dan Hazar kıyılarına uzanan bir coğrafyada yaşayan Nogayların siyasi, sosyal ve kültürel hayatları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgilerden özellikle Kalmuk-Nogay ve Çerkez toplulukları arasındaki ilişkiler, Nogayların Kalmuk istilasıyla yaşadıkları siyasi, toplumsal ve coğrafi değişimlerle ilgili olanları özel bir öneme sahiptir. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden hareketle 17. yüzyılın ikinci yarısındaki Nogay toplumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nogaylar, Tuna, Evliya Çelebi, Kalmuklar.

ABSTRACT

The famous traveller of the 17th century, Evliya Çelebi gives information about the Nogais, too. Evliya in his "Seyahatname" recorded important information about the political, social and cultural life of the Nogais, who then used to settle in the region extending from Danube to the shores of the Caspian Sea. On emay read also historical recornds especially on the relations between the Kalmyk, Nogai and Circassian peoples. Political, social and geographical transformation of the Nogai horde after the Kalmyk invasion is of significant importance in this term. This study examines the Nogai society of the second period of the 17th century from the perspective of Evliya Çelebi and his travelbook.

Keywords: Nogais, Danube, Evliya Çelebi, Kalmyks.

Evliyâ Çelebi kırk yılı aşan bir zaman dilimini kapsayan on ciltlik ölümsüz eseri Seyahatnamesi'nde Deşt-i Kıpçak'tan Avrupa içlerine ve Arap Yarımadası'na kadar uzanan coğrafyayı renkli bir dille anlatır. Bu anlatım içerisinde gündelik hayattan dini konulara, siyasi olaylar-

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

dan dil özelliklerine varıncaya kadar dönemin ruhunu yansıtan çok sayıda bilgiye rastlamak mümkündür.¹

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde bahsettiği ve hakkında bilgi verdiği topluluklardan birisi de Nogay Tatarları'dır. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonraki süreçte Emba nehrinden Tuna'ya kadar uzanan coğrafyada varlık gösteren, altın çağlarını 16. yüzyılda yaşayan Nogaylar, Deşt-i Kıpçak tarihine damga vuran Türk toplulukları arasında özel bir öneme sahiptir.²

Evliya Çelebi, Nogaylarla ilk olarak 1640'lı yıllarda Azak seferi dolayısıyla tanışmış ve ilk değerlendirmelerini bu bahiste zikretmiştir. Daha sonraki yıllarda da Nogaylarla sık sık karşı karşıya gelen Evliya, Nogay tarihinin en çalkantılı dönemine tanıklık etmiş, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Nogayların yaşadıkları coğrafya, Kırım Hanlığı, Kalmuklar, Kafkas halkları ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri hakkında değerli bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin büyük çoğunluğu Evliya Çelebi'nin Mehmed Giray Han ile birlikte bulunduğu 1666-1667 yıllarına aittir ve dönemin kaynakları da göz önünde tutularak eleştirel bir şekilde değerlendirilmiştir.

A. Seyahatnamede Nogay Coğrafyası

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi incelendiğinde Nogayların, Karadeniz ve Hazar Denizi çevresinde, step kuşağı olarak adlandırabileceğimiz bölgede yaşadıkları görülür. Bu habitatın ilk yerleşim yeri bugün Romanya sınırları içerisinde kalan İsmail şehri ve Bucak

¹ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat kısmında bulunan yazma temel alınarak Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff'un da içinde bulunduğu bir ekip tarafından Yapı Kredi Yayınları içinde neşredilmiştir, çalışmada bu neşir temel alınmıştır. Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Robert Dankoff, **An Ottoman Mentality The World of Evliya Çelebi**, Brill-Boston-London 2006, bu eserin Süreyya Faruki tarafından yazılan önsözü ve Dankoff'un giriş bölümü dikkat çekmektedir, s.vii-xviii, 1-8; J. H. Mortdmann-H.W. Duda, "Ewliyâ Çelebi", **Enclopedia of Islam**, New Edition, C. 2, s.717-720, Leiden 1991; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, C. 4, s.400-412; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 11, s. 529-533; Dilaver Çebeci, **Evliyâ Çelebi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumu**, İstanbul 2009, **Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi**, Hazırlayan: Nuran Tezcan, İstanbul 2009, bu çalışma Evliya Çelebi'nin farklı yönleri hakkında Feridun Emecen, Robert Dankoff, Machiel Kiel gibi çok sayıda Türkolog'un çalışmalarını ihtiva etmektedir. Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi'ni konu alan bu tür çalışmalara dair örnekleri çoğaltmak mümkündür.

² Nogay tarihi hakkındaki temel çalışmalar Rusya'da yapılmıştır. Vadim Vintseroviç Trepavlov, **İstoriya Nogayskoy Ordı**, İzdatelskaya Firma Vostoçnaya Literatura, Ran, Moskova 2002; İ. Kalmikov; H. Kereytov; R. H.; A. İ.-M. Sikaliyev, **Nogaytsı, İstoriyo-Etnografiçeskiy Oçerk**, Çerkessk 1988; B. A. B. Koçekaev, **Nogaysko-Russkie Otneşeniya v XV-XVIII VV**, Alma-Ata, Nauka 1988; B. A. B. Koçekaev, **Nogaysko-Russkie Otneşeniya v XV-XVIII VV**, Alma-Ata, Nauka 1988; R. H. Kereytov, **Etniçeskaya İstoriya Nogaytsev**, Stavrapol 1999; A. A. Novoselskiy, **Borba Moskovskogo Gosudartsva S Tatarami v Pervoy Polovine XVII. Veka**, Moskva 1948; Mehmet Alpargu, **Nogaylar**, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.

bölgesidir. Evliya, İsmail ve Akkirman çevresi ile Bucak bölgesini açıkça Nogay Tatarı kabilelerinin yerleşim yeri olarak zikreder.³

İsmail şehrinden Karadeniz'in kuzeyine doğru ilerlemeye devam eden Evliya bu yol boyunca karşılaştığı Nogay gruplarını da zikreder. Bucak bölgesinin hemen yanı başında yer alan Özi şehri de bunlardan birisidir.⁴ Evliya, Özi şehri ile Kırım yarımadasının kilidi konumundaki Or Kapısı'nın dışında kalan bölgede,⁵ Azak kalesinin batı ve doğu tarafında⁶ yaşayan Nogayları zikreder. Azak Denizi çevresinden Kafkaslara doğru ise Kuban havzasında ilk olarak Nevruz Kirman civarında Nevruzeli Nogaylarını,⁷ Kuban nehrinin Çerkez tarafında Bolatkay ve Ademi dağları içinde Deveyli Nogaylarını⁸ ve Kabartayların yanında ise Arslan Bey Nogaylarını⁹ yine bu çevrede Şagake Çerkezleri'nin yanında Çobaneli Nogaylarının¹⁰ yaşadığını da belirtmektedir.

Evliya, Azak çevresinden Hacı Tarhan'a doğru ilerlediğinde ise İdil nehrinin Moskova tarafında Kalmuk esareti altında bulunan Nogaylardan¹¹ ve yine Moskova'nın kontrolü altında bulunan Saray ve Kazan şehirlerinde yaşayan Nogaylardan bahseder¹².

Evliya Çelebi'nin zikrettiği Nogay coğrafyası büyük ölçüde Kalmuk istilasının gerçekleşmesi nedeniyle Nogayların Deşt-i Kıpçak'tan (Heyhat Sahrası) daha güvenli buldukları İdil nehrinin Kırım tarafına ve Kafkaslara doğru çekilmelerinden sonra ortaya çıkmıştır. Evliya, Ulu Nogay, Kiçi Nogay, Urumbet Nogay, Şıdak Nogay, Yaman Sadak Nogay ve

³ İsmail şehri için bkz., Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Sekizinci Kitap**, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2011, s.3; Akkirman ve çevresi için, Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yedinci Kitap**, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul 2001, s.191-192, 265; genel olarak Bucak bölgesinin kapsadığı alan için, Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Beşinci Kitap**, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul 2001, s.64; Bucak Tatarları içinde Nogay kabilelerinin varlığı için bkz. Alper Başer, **Bucak Tatarları (1550-1700)**, Yayınlanmamış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2010, s.141-173.

⁴ Evliya Çelebi, **age**, Beşinci Kitap, s.96.

⁵ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.203.

⁶ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.340-341. Buradaki Nogay yerleşimleri Yeni Karatayak varoşu olarak belirtilmektedir.

⁷ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.278-279.

⁸ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.285; Evliya, Seyahatnamesi'nin diğer bir yerinde Deveyli Nogaylarının yurdunu Çerkes Hatukay vilayeti olarak da tanımlamaktadır. Evliya Çelebi, **age**, Sekizinci Kitap, s.6; Evliya Çelebi her ne kadar Deveyli Nogaylarını Kalmuk baskısı nedeniyle Moskova ülkesinden kaçmış olarak göstermekteyse de Deveyli Nogayları Kırım Hanlığı'nın tabiiyetine Kalmuk baskısından çok önce girmiş olup Kırım Hanlığı'nın Nogayları olarak tanımlanmışlardır, Trepavlov, **age**, s.419. Novoselskiy, Deveyli Nogaylarının Mansuroğulları kabilelerinden olduğunu belirtir, Novoselkiy, **age**, s.390

⁹ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.288-289.

¹⁰ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.270.

¹¹ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.323.

¹² Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.311, 315, 325.

Deveyli ve Nevruzeli, Çobaneli, Arslan Beğli Nogaylarının Kalmuk istilasından önce Heyhat Sahrasında, Altısu Boyu'nda yaşadıklarını ayrıca belirtmektedir.¹³

Evliya Çelebi'den kısa bir süre önce Nogay coğrafyası hakkında bilgi veren Sieur de Beuplan 1660 yılında yayınlanan *A Description of Ukraine* adlı eserinde Nogayları Büyük ve Küçük Nogaylar olarak iki gruba ayırır ve her iki topluluğun Ten ve Kuban nehirleri arasında yaşadığını belirtir.¹⁴ Ebubekir bin Bihram Dımışkî'nin, Joan Blaeu'nun Atlas Major'undan Muhtasar-ı Tercüme-i Atlas adı altında Türkçeye çevirdiği coğrafya kitabında da Nogaylar Beuplan'da olduğu gibi Büyük ve Küçük Nogaylar olarak iki gruba ayrılmış, Büyük Nogayların İdil ve Hacı Tarhan civarında, Küçük Nogayların ise Özi ve Ten nehirleri arasında olduğu belirtilmiştir.¹⁵ 1625 yılı gibi erken sayılabilecek bir dönemde ise diğer bir Avrupalı gözlemci olan Jan de Lyuk, Nogayların Kırım yarımadasının dışında Küçük Rusya (Ukrayna), Moskova, Çerkez ülkesi sınırlarında yaşadıklarını belirtir; Özi, Azak ve Or Kapısı arasına vurgu yapar.¹⁶ Jan de Lyuk, Dımışkî ve Beuplan'ın verdiği bilgilerin Seyahatname ile gösterdiği paralellik ortadır ve Evliya'nın tanıklığından hemen önceki resmi ortaya koyması açısından önemlidirler.

B. Seyahatnamede Nogayların Sosyo-Kültürel Hayatına Dair Yansımalar

Evliya Çelebi, Nogayların yaşam alanı hakkında verdiği bu bilgilerin yanı sıra Nogayların sosyo-kültürel dokusu, kabileleri, yaşadıkları siyasi olayları hatta dil özelliklerini eserinde açıklamaya gayret eder.

Nogayların gündelik hayatında nasıl beslendiklerine dair verdiği örnekler dikkat çekicidir: "... *Ta'âmları yine talkan ve kurud ve yazma ve lahşa şorbası [ve] at eti ve at yelesi ve at kazısı, ya'nî at egeği kemikleri basdırması ve darı ekmeği yerler. El-hâsıl yedikleri darı, geydikleri deri, evleri saz, kendileri nâ-sâz kavimdirler. Asla buğday ekmeği yemezler ve su içmezler. Hemân boza ve maksima bozası içerler. Bu maksima bozası keyif vermeyüp ulemâ-yı Nogay içer, keskin bozaların yiğitleri içer...*"¹⁷ Yine "... *bu ulemâların izn-i şerîfleriy-*

¹³ Evliya Çelebi, **age**, Sekizinci Kitap, s.3; Yedinci Kitap, s.191, 288, 317, 322-323. Seyyid Muhammed Rıza Altısu Boyu'nu "... *Altısu Boyu' tabir olunan Cim ve Cayık ve Terek ve İdil ve Özi ve Kuban nam enhar ı cariyе*" olarak tanımlar". Seyyid Muhammed Rıza, *Es-Sebü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûku't-Tatar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa 1016, vr.46b; Halim Giray'da ise bu altı ırmak "... *enhâr-ı sitte ya'nî Cim, Cayık ve İdil ve Kuban ve Ten ve Özi nehirleri...*" olarak tanımlanmaktadır. Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan*, British Museum Or 11164, vr.32b.

¹⁴ Guillaume Le Vasseur, Sieur De Beuplan, **A Description of Ukraine**, İng. çev. Andrew B. Pernal ve Dennis F. Essar, Harvard University Press, 1993, s. 44.

¹⁵ Ebubekir bin Bihram Dımışkî, **Muhtasar-ı Tercüme-i Atlas**, Atıf Efendi 1686, vr. 392b-393a.

¹⁶ Jan De Lyuk, "Opisanie Perekopskih i Nogayskih Tatar; Çerkesov, Mingrelov i Gruzın Jana de-Lyuka, Monoha Dominikanskago Ordena (1625)", Rusçaya çev. P. Yurçenko, **Zapiski İmperatorskogo Odesskogo Obşestva İstorii İ Drevnostey**, Tom. 11, 1879, s.485-488.

¹⁷ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.271, 195. Nogaylarda darı üretimi ve ekmeğe karşı olan soğukluk sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Edward Daniel Clarke, **Travels in Various**

le cümle kavm-i Tatar at eti yerler...”¹⁸ ve “...Ol zamândan berü Tatar kavmi mâbeyninde birbirlerine ta'zîmen araba tekerleğiyle pişmiş koyun kebâbı yedirüp birkaç tostağan boza, ya'nî kulplu kadeh bozayı içirirler...”¹⁹ ifadeleri ile Nogayların ve genel olarak Tatar topluluklarının at eti yediklerini ve boza içtiklerini vurgular. Evliya Çelebi'nin bu ifadeleri yarı göçebe hayat tarzının, Nogayların gündelik hayatını ve beslenme düzenini nasıl belirlediği açıkça ortaya koyar.²⁰

Evliya, Nogayların giyim kuşamları ve görünüşlerini ise “...Der-kıyâfet-i kabâ-yı kavm-i Nogay” başlığı altına verir ve onların fiziki görünüşlerini, “... Orta boylu omuzları vâsi' belleri ince iri başlı ve kaba kulaklı ve yassı alınlı ve küçük gözlü âdemleri de vardır, ammâ mahbûb u matlûb marâlî gözlü ve şîrîn sözlü Nogay dilberleri olur... Ammâ sakalları beşer onar kıllı köse kavm-i gazûbdurlar,...” ifadeleri ile tanımladıktan sonra “...ammâ libâsları elbette koyun postu kürkdür ve başlarında kalpakları yile telli ve kuzu kürkü börküdür. İçerde esbâbları elbette Merzifon bezinden mâvî ve kırmızı kapamalıdır. Ve gömlekleri dahi kırmızı ve mâvî bezlerdir. Ekseriyyâ kuşakları şâl ve hâm ibrîşim kuşaklardır. Silâhları yine sâ'ir Badrak ve Sincivtli ve Şîrînli ve Mansûrlu kavimleri gibi çatal atlara binüp kılıç ve sadak ve bir kamçı taşırılar, gayri silâhları yokdur...”²¹ “...Ammâ Karatayak Tatarı hâtûnları abâ ve koyun derisi kürkler ve başlarına gûnâ-gûn kalpaklar geyüp yüzleri açık gezerler, ammâ ehl-i ırzları yüzlerin nikâblar ile bürüyüp mestûre gezerler...” ifadeleri ile kıyafet ve silahlarını belirtir ve eserinin başka bir yerinde de “...Der-sûret-i mahbûbe-i mahbûbân...” başlığı altında tekrar “...Karatayak varoşlarının Nogay kızları gâyet meşhurlardır...”²² ifadesiyle Nogay kızlarının güzelliklerini över. Evliya'nın Nogaylarda sıkça görülen Mongloid yüze yaptığı vurguya çok daha sonra batılı seyyahlar da sık sık vurgu yapmışlardır.²³ Evliya'nın Nogayların kültür dünyasına ait dikkat çektiği nesnelere arasında Nogayî oklar ve Nogayî kalpaklar²⁴ da vardır.

Countries of Europe Asia and Africa. Part The First: Russia, Tartary and Turkey, London 1810, s.337.

¹⁸ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.196.

¹⁹ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.235; Evliya eserinin diğer bir yerinde Azak kalesi yakınlardaki Yeni Karatayak varoşundan bahsederken elli tane bozahane olduğunu belirtmektedir ki boza tüketimi hakkında ifadelerinin somutlaşmış haline örnek gösterilebilir. Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.341.

²⁰ Boza ve bozanın yanında kırmızı ve benzeri hayvansal ürünlerin tüketimini Evliya gibi Jan de Lyuk'da gözlemlemiştir. Jan de Lyuk, **age**, s.479.

²¹ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.271.

²² Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.342.

²³ Thomas Milner, **The Crimea It's Ancient and Modern History: The Khans, The Sultans and The Czars With Notices of Its Scenery and Population**, London 1855. s.364; Edmund Spencer, **Travels in Circassia, Krim Tartary**, Vol. II, London 1839, s.126. 1838 yılında İstanbul'dan Kırım'a doğru yol alan Xavier Hommaire de Hell dönemin diğer seyyahları gibi Kırım düzlükleri ve Azak çevresindeki stepelerde yaşayan Nogayların Moğol fiziki özelliklerini koruduklarını belirttikten sonra Kırım'da yarımada içindeki Tatarlarda Moğol fiziki yapısının nadiren görül-

Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından biri de avcılıktır. Nogaylarda da doğan, sungur ve toykun gibi kuşların evcilleştirilerek avcılıkta ve hatta insanlara karşı kullanıldığını "...*Hattâ kavm-i Heşdek ve kavm-i Nogay bu Edil kuşlarının toykun ve sunkur ve gayri doğanların eyle öğredirler kim Tatar kavmi ana kuşa lâcîn derler. Hasımı olan âdem eyle bir sahrâda yâ bir yerde yalnız giderken iki dâne kuşları hasmına koyuverüp hâh nâ-hâh ne kadar Rüstem yiğit olsa bir beri bir beri çala çala ol âdemi atından yıkarlar. Ve ol mahalde hasımı yetişüp hasmından intikâm alır...*"²⁵ ifadeleri ile belirtir.

Evliya'nın kısaca değindiği konulardan birisi de Nogaylarda dini hayat ve dini eğitim almış kişiler hakkındadır: "...*Bu varoş-ı imâr içre şehri Silisre ... ve Harâccı Tekyesinde Tatar Abdürrezzâk Efendi, ulemâ-yı Nogay'dan mazanne-i kirâme müfessir ve muhaddis ulu sultândır...*"²⁶ ve "*Hâlâ bu Sarây şehri kavm-i Tatar'ın ecnâsıyla memlû bir şehirdir. Evvelâ kavm-i Maskovlar dahi millet-i Mesîhiyyedendir, ammâ bunların asılları dahi Tatar'dır. Ve Heşdek Tatarı müslimlerdir. Ve Nogay Tatarı mü'minler[dir]...*"²⁷ Bu ifadelerden özellikle ilki Nogaylardan dini eğitim alan ve hatta ulema konumuna yükselebilen kişilerin olduğunu ortaya koymasının yanı sıra bu kişilerin Osmanlı sistemine intibaklarını göstermesi açısından önemli görünmektedir. Seyahatname'de ayrıca Nogayların mezhepleri hakkında bilgi bulunmaktadır. Evliya, Ulu Nogay, Şıdak Nogay, Urumbet Nogay, Geçdi Nogay*, Mansurlu, Sincivitli, Mankıt, Çobaneli, Nevruzeli ve Deveyli Nogaylarını Şâfi mezhebinden olarak göstermektedir.²⁸

Dini hayat bahsinde Evliya ayrıca Azak kalesinin güney tarafında Nogay kavmi hendekleri içinde Aşçı Baba, Başçı Baba ve Yogurdcu Baba gibi ziyaretgâhların bulunduğunu belirtir ve bu ziyaretgâhları Gedik Ahmed Paşa'nın Azak kalesi kuşatması ile ilişkilendirir. Bununla birlikte bu ziyaretgâhların Nogaylara ait hendekler içinde bulunması Nogaylarla ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.²⁹

Nogaylar, Kalmuk baskısı nedeniyle Kafkaslara göçtükten sonra çeşitli Çerkez topluluklarıyla sadece siyasi değil kültürel ilişkiler de kurmuşlardır. Bu ilişkiler içinde evlilik bağları dikkat çekmektedir. Ama bu evlilikler tek taraflı olmaktadır. Evliya, Çobaneli Nogayı olarak tanımladığı Nogayların, Çerkezlerden kız aldığını ama kız vermediğini belirtmektedir.³⁰

düğünü belirterek kıyaslama yapar. Xavier Hommaire de Hell, **Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus**, London 1847, s.268-269.

²⁴ Evliya Çelebi, **age**, Dördüncü Kitap, s.156; Evliya Çelebi, **age**, Beşinci Kitap, s.139.

²⁵ Evliya Çelebi, **age**, Sekizinci Kitap, s.4.

²⁶ Evliya Çelebi, **age**, Üçüncü Kitap, s.191-192.

²⁷ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.311.

* Geçdi Nogay şeklinde okunan bu topluluk ile kastedilen Kiçi Nogay yani Küçük Nogaylar olmalıdır.

²⁸ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.195.

²⁹ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.342.

³⁰ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.270.

Kültürün taşıyıcı unsuru olan dil özelliklerine gelince Evliya "...gerçi bâlâda lisân-ı Tatar yazılmışdır. Bunlar dahi kavm-i Tatar'dır, ammâ bu Nogay kavminin başka lisân-ı istilâhât-ı ibârâtları vardır..."³¹ diyerek Nogay dil özelliklerinin Tatar lehçesi içinde olduğunu ama kendi içinde farklı unsurlar taşıdığını belirtir. Bununla birlikte Seyahatname'nin farklı yerlerinde Kırım içinde yaşayan Badrak Tatarları ile Nogayların birbirini anlamadığını hatta bir yerde Nogayların kendi içinde "altı lisanları" olduğunu diğer bir yerde "on iki lisanları", olduğunu ve "...lisân-ı kadîmin Tatar..." olduğunu belirttikten sonra Ulu Nogay, Kiçi Nogay, Şıdak Nogay, Uzak Nogayların* kendi aralarında tercüman ile anlaştıklarını belirtir.³² Abartma olduğu açık olan bu son ifadelerin yanı sıra Evliya, Nogay Mirzaları'nın kendi aralarında başkalarının anlamadığı bir tür özel lisanla konuştuklarından bahseder.³³

Evliya Çelebi Nogayların gündelik hayatta kullandıkları dile ait çok sayıda örnek de vermiştir. Bunlardan bazıları, Çalap (Allah), Yalavaç (Peygamber), colukduk (rast geldik), ikiz (iki), cedi (yedi), aytayım (söyleyeyim), karaşlarım (iş erlerim) gibi tek tek kelime örnekleri iken bazıları da aşağıda gösterildiği gibi uzun yarıdır.³⁴

Usurganın urunbolsun
Kul söykede beran bolsun,

Ko dılağa pindirsin,
Kol möykede sendirsin

Cavul atka pindirsin,
Hân söykede sendirsin

Tamuk takış kan çatlasın,
Tava içki aylasın

C. Nogaylarda Ekonomik Hayat

Seyahatname on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Nogayların ekonomik hayatında hayvancılığın, tarımsal üretimin ve esir ticaretinin önemli yer tuttuğunu ortaya koyar. Esir ticareti noktasında Evliya, Saray şehri civarında yaşayan Nogayların Heyhat Sahrası'nı (Deşt-i Kıpçak) geçerek Çerkez vilayetlerinde sakin olan Nogaylara esir getirdiğini, Çerkez vilayetindeki Nogayların da bu esirleri sattıklarını belirtmektedir.³⁵ Bu esir ticareti aynı zamanda iki farklı mekândaki Nogay toplulukları arasındaki ilişkilerin devam ettiğini ortaya koyması açısından da önemli görünmektedir.

Hayvansal üretim de yine Kalmuk istilası öncesi ve sonrasındaki durumu mukayese eden Evliya, Kalmuk saldırılarından önce Heyhat Sahrası'ndaki Nogayların yağlarını Taman adasına getirip sattıklarını buradan da İstanbul'a nakledildiğini ve İstanbul'da bir vukiyye yağın beş akçe olduğunu, Kalmuk saldırılarından sonra ise İstanbul'da yağın oldukça paha-

³¹ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.271.

* Metinde Uzak Nogay şeklinde yazılan bu kabilenin ismi Uruk Nogaylarıdır.

³² Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.235, 245.

³³ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.245. Evliya tarafından bahsedilen ve sıradan kişilerin anlamadığı bu dilin Moğolca olması uzak bir ihtimal değildir.

³⁴ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.271.

³⁵ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.311.

landığı belirtmektedir.³⁶ Evliya sadece var olan durumu tespit etmekle kalmaz aynı zamanda önerilerde de bulunur. Eğer Anapa limanı geliştirilecek olur ise Kalmuk saldırılarından sonra Kafkaslara çekilen Nogayların hayvansal üretimlerinden devletin önemli gelir elde edeceğini belirtir.³⁷

Sadece hayvansal üretim ve yağma ile hayatlarını idame ettirdikleri söylenen Nogayların hayatında tarımın da önemli olduğunu gösteren ifadeler Seyahatname’de, Çobaneli Nogayları bahsinde rastlanır: “... *Ve cem’i Nogay Tatarları çifti develer ile sürüp buğday ve arpa ve darı ekerler. Hattâ develer sığırdan a’lâ çift sürerler. Çamura dayanır bir güne buğur develeridir kim arkalarında ikişer örgüçleri vardır. Gûyâ kudretten eğer gibi halk olunmuştur...me’âl-i kelâm oldur kim bu kavm-i Nogay’ın araba çeken ve ekin eken çatal örgüçlü buğur develeri deşt-i Kerbelâ hâdisesinde halk olunmuş çatal örgüçlü develerdir, ve’s-selâm...*”³⁸ Develerle çift sürme hadisesine Bucak’a yerleşen Ormembedoğlu ve Orakoğlu gibi Nogay kabilelerinde de rastlanılmaktadır. 1721 -1722 yıllarında Bucak arazisinde bulunan Bartınlı İbrahim Hamdi bu duruma “...*iki hörgüçlü develeri bî hudûd-u kıyâs olup develerin boyunlarına boyunduruk geçirüp arabaya ve çifte koşarlar...*” ifadeleri ile tanıklık eder.³⁹

D. Seyahatnamede Nogay Siyasi Tarihi Hakkında Verilen Bilgiler

Nogayları ilk defa 1638 yılındaki Azak seferi dolayısıyla tanıyan Evliya Çelebi’nin gözlemlerinin en değerli yönü Kalmuk istilası ile Nogayların Deşt-i Kıpçak coğrafyasını terk ederek Kafkaslara çekilme süreci, Kafkaslı kavimler, Kırım Hanları ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerine dair verdiği bilgilerde bulunmaktadır.

Nogay coğrafyası bahsinde anlattığımız gibi 17. Yüzyılda Nogay tarihini ve siyasi coğrafyasını şekillendiren en önemli olay Kalmuk istilasıdır. Kalmuk, Batı Moğolları olan Oyratlara Türk toplulukları tarafından verilen isimdir.⁴⁰ 16. Yüzyılın sonunda Kazak Hanı Tevekkel Han ve Moğol Hanı Altın Han tarafından büyük yenilgilere uğratılan Kalmuklar, hanları Ho-Urlük’ün liderliği altında etkin bir siyasi güç olmuşlar, 1606 yılından sonra Moskova ve Moskova’ya tabi Tatar toplulukları tarafından fark edilmişler, 1615 yılında Tara, Tümen, Tobolsk çevresine saldırmışlar, 1617’de Başkurtların merkezi Ufa’yı yağlamışlardır. 1620’lerden sonra bu çerçevede Nogaylara da saldırmışlar ve 1630-1635 yılları arasında gerçekleştirdikleri saldırılar ile onlara ağır darbe vurmuşlardır. Bu saldırıların neticesinde

³⁶ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.322.

³⁷ Evliya Çelebi, **age**, İkinci Kitap, s.63.

³⁸ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.270.

³⁹ Bartınlı İbrahim Hamdi, **Atlas-ı Cihan**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2044vr. 279a-b.

⁴⁰ Michael Khodarkovsky, **Where Two Worlds Met, The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600-1771**, New York-London 1992, s.5; J.A. Boyle, “Kalmuk”, **The Encyclopedia of Islam, New Edition**, Leiden 1997, s.512; Charles Andrew Riess, **The History of the Kalmyk Khanate to 1724**, Yayınlanmamış doktora tezi, Indiana University 1983, s.74.

özellikle Büyük Nogay kabileleri İdil nehrinin Kırım tarafına geçmişlerdir.⁴¹ Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında Evliya Çelebi'nin Büyük Nogaylara ait kabilelerin Kırım tarafına göçlerinin temel nedeni olarak Kalmukları göstermesinin ne kadar doğru olduğu ortadadır.

Bu ilk Kalmuk baskısıyla Nogayların Kırım, Kafkas ve Kuban havzasına göç etmesinden sonra onları takiben Kalmuk ilerleyişi de devam etmiştir. Kafkaslara doğru çekilen Nogayları Ho-Urluk'un liderliğindeki Kalmuklar takip etmiştir. Evliya Çelebi bu süreç ve bu sürecin sonunda Kabartay ve Nogayların, Kalmukları yenilgiye uğratışı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Evliya, Kabartaylar ile yakınlık kuran Nogay topluluğunu Arslan Beğ Tatarı olarak tanımlar ve çatışmaya giden süreci ve çatışmayı "...Arslan Beğ Tatarı bir kuşdur. Bizim çalımıza gelüp sığındı. Yurdlar verdik ve kardaş olduk. Biz bu Noğay tâ'ifesini size veremeziz" deyü kese cevâb verince hemân ol sene Kalmık pâdişâhı olan Taysı Şâh yüz bin çeri ile (...) bu Kabarti'yı urmağa geleceğın Arslan Beğ Nogayı ve cümle Kabarti askeri işidüp cümle dere ve depelerin ve cümle kemîngâh yerlerin tûfeng-endâzlar ile mâlâ-mâl edüp on bin kadar [y]iğitleri meydân-ı şecâ'atde yürüyüp âmâde durdular.

Hemân Kalmık askeri Çerkez ve Nogay bir küçük küme görünce deryâ-misâl Kılmah askeri bir kerre hov edüp bir elbeşti edüp Kabarti ve Nogay firâr ederler.

Kalmık bu hâli görüp bunları dağlar içine varınca kovup Kalmığ'ın gerüdeki askerinin ardı tükenince hemân pusuda olan Kabarti tûfeng-endâzları ejder-i heft-ser gibi kemîngâhlardan çıkup Kalmığ'a bir yaylım çatal kurşum serpince bir ânda niçe bin Kalmıkları hâk-i mezellete düşürüp gerüden atlarından Kalmığ'ı ortaya alup eyle bir sâtûr-ı Nogay'ı ururlar kim bir ânda yigirmi yedi bin Kalmık keferesi kılıçdan geçüp yigirmi binin dahi esir olup altmış yedi bin Kalmık atları ele girdi.

*Bu feth ü nusretten mâ'adâ bizzât Taysı Şâhları bu arbede içre katl olup Kabartiler Taysı flâh'ın leşini alup saklarlar. Bakıyyetü's-suyûfları firâr ederler. Ardları sıra Çerkez'den ve Nogay'dan dinç cürd atlılar firâr eden Kalmıkların akîbince kova kıra tâ Ejderhân şehrine varırca kırarlar..."*⁴² ifadeleri ile anlatır.

Kazanılan bu zafere rağmen Kabartay ve Nogaylar üzerindeki Kalmuk baskısı devam etmiş, Kabartay ve Nogaylar gerçekleştirecek yeni Kalmuk saldırılarına karşı tetikte durmaya devam etmişlerdir. Hatta Evliya Çelebi, mazul Mehmed Giray Han ile birlikte Kabartayların yanında iken Hanın daha önce inşa ettirdiği Şâdkirmân kalesi Kalmukların saldırısına uğramış, Mehmed Giray'ın liderliğindeki Kabartay ve Nogaylar saldırganları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır⁴³.

Evliya, Mehmed Giray Han ile birlikte Kafkaslarda bulunduğu sırada Kalmukların Nogaylara karşı gerçekleştirdiği yeni bir saldırıya daha tanıklık etmiştir. Nogaylar,

⁴¹ Trepavlov, **age**, s.427; Togan, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul 1981, s.163-164; Koçekaev, **age**, s.115; Novoselskiy, **age**, s.223; Alpargu, **age**, s.106-107.

⁴² Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.289.

⁴³ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.290.

Kalmukların bu saldırılarına Kafkaslardaki derin vadilere girip geçitleri kapatarak direnmişlerdir.⁴⁴ Kazanılan bu zaferlere rağmen Nogaylar, Kalmuk korkusundan dolayı Deşt-i Kıpçak'a (Heyhat Sahrası'na) çıkamaz olmuşlar ve Kuban nehri Nogaylar için sınır haline gelmiştir.⁴⁵

Evliya Çelebi'nin Nogaylara dair gözlemlerinde dikkat çeken diğer bir olgu da Kırım Hanlığı ve kendine tabi olarak kabul ettiği Nogaylar arasındaki ilişkilere dair tespitleridir. Evliya'nın verdiği bilgiler Nogay kabilelerinin Kırım Hanları ile askeri seferlere katıldığını ortaya koymaktadır. 1641 Azak seferi ve Erdel Beyi Rakoçi'ye karşı Osmanlı kuvvetleri ile birlikte Kırım Hanı'nın komutasında gerçekleştirdikleri seferler bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁴⁶ Evliya Çelebi'nin Nogay kabileleri ve Kırım Hanları arasındaki ilişkilere dair bilgi verdiği olaylar arasında Ormembroğlu ve Orakoğlu gibi kabilelerin Bucak arazisine yerleştirilmesi, bundan rahatsız olan Kırım Hanı Mehmed Giray'ın bu kabilelere karşı Osmanlı Devleti'nden izin almadan askeri operasyon gerçekleştirmesi ve bunun neticesinde azledilmesi de bulunmaktadır.⁴⁷

SONUÇ

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Nogay kabilelerinin Kalmuk baskısıyla yaşadıkları siyasi dönüşümü, Büyük Nogay Ordası'nın çözülmesinden sonra Osmanlı Devleti arazisine ve Kafkaslara doğru çekilmelerini ve kendilerine yeni bir yurt edinme çabalarını gözlemlemiştir. Kültürel açıdan ise Evliya, Nogayların Kıpçak lehçesinin özelliklerini taşıdığını vazih bir şekilde ifade etmiştir. Evliya bunun yanı sıra Kafkaslara doğru çekilen Nogayların Osmanlı iktisadi dünyasının bir parçası haline geldiklerini, tarımsal üretim gerçekleştirdiklerini ortaya koymuştur. Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi sadece Osmanlı dünyası için değil 17. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Türk topluluklarının tarihini konu alan araştırmalar için de vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

⁴⁴ Evliya Çelebi, **age**, Yedinci Kitap, s.291.

⁴⁵ Evliya Çelebi, **age**, Sekizinci Kitap, s.3.

⁴⁶ Evliya Çelebi, **age**, İkinci Kitap, s.67; Evliya Çelebi, **age**, Beşinci Kitap, s.73-74.

⁴⁷ Bu iskân süreci ve Evliya Çelebi'nin bu konu hakkında verdiği bilgilerin dönemin kaynakları ışığında değerlendirilmesi, Çelebi'nin anlatımındaki yanlışlar için bkz. Başer, **agt**, s.141-146.

KAYNAKÇA

- ALPARGU Mehmet, **Nogaylar**, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.
- BARTINLI İBRAHİM HAMDİ, **Atlas-ı Cihan**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2044.
- BAŞER Alper, **Bucak Tatarları (1550-1700)**, Yayınlanmamış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2010.
- BAYSUN M. Cavid, "Evliya Çelebi", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, C. 4, s.400-412.
- BEUPLAN Sieur De - LE VASSEUR Guillaume, **A Description of Ukraine**, İng. çev. Andrew B. Pernal ve Dennis F. Essar, Harvard University Pres, 1993.
- BOYLE J. A., "Kalmuk", **The Encyclopedia of Islam, New Edition**, Leiden 1997, s.512.
- CLARKE Edward Daniel, **Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa. Part the First: Russia, Tartary and Turkey**, London 1810.
- CEBECİ Dilaver, **Evliyâ Çelebi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, İstanbul 2009,
- Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi**, Yayına Hazırlayan: Nuran Tezcan, İstanbul 2009.
- DANKOFF Robert, **An Ottoman Mentality The World of Evliya Çelebi**, Brill-Boston-London 2006.
- DE HELL, Xavier Hommaire **Travels in the Steppes of the Caspian Sea, the Crimea, the Caucasus**, London 1847.
- DUDA H.W. – MORTDMANN J. H., "Ewliyâ Çelebi", **Encyclopedia of Islam, New Edition**, C. 2, s.717-720, Leiden 1991.
- EBUBEKİR BİN BİHRAM DIMİŞKİ, **Muhtasar-ı Tercüme-i Atlas**, Atıf Efendi 1686.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İkinci Kitap**, Hazırlayan: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Zekeriya Kurşun, İstanbul 1999.
- , **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçüncü Kitap**, Hazırlayan: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2001.
- , **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Dördüncü Kitap**, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İst. 2001.
- , **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Beşinci Kitap**, Hazırlayan: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, İstanbul 2001.
- , **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yedinci Kitap**, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul 2003.
- , **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Sekizinci Kitap**, Hazırlayan: Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul 2003.
- HALİM GİRAY, **Gülbün-ü Hanan**, British Museum Or 11164.
- İLGÜREL Mücteba; "Evliya Çelebi", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 11, s.529-533.
- KALMIKOV İ. H. - KEREYTOV R. H. – SİKALİEV A. İ. M., **Nogaytsı, İstoriko-Etnografi-çeskiy Oçerk**, Çerkessk 1988.
- KEREYTOV R. H., **Etniçeskaya İstoriya Nogaytsev**, Stavrapol 1999.

- KHODARKOVSKY Michael, **Where Two Worlds Met. The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600-1771**, New York-London 1992.
- KOÇEKAEV B. A. B., **Nogaysko-Russkie Otnoşeniya v XV-XVIII VV**, Alma-Atai Nauka 1988.
- LYUK Jan De, "Opisanie Perekopskih i Nogayskih Tatar; Çerkesov, Mingrelov i Gruzin Jana de-Lyuka, Monoha Dominikanskago Ordena (1625)", Rusçaya çev. P. Yurçenko, **Zapiski İmperatorskogo Odesskogo Obşestva İstorii İ Drevnostey**, Tom. 11, 1879, s.473-493.
- MILNER Thomas, **The Crimea Its Ancient and Modern History: The Khans, The Sultans and The Czars With Notices of Its Scenery and Population**, London 1855.
- NOVOSELSKIY A. A., **Borba Moskovskogo Gosudartsva S Tatarami v Pervoy Polovine XVII. Veka**, Moskva 1948.
- RIESS Charles Andrew, **The History of the Kalmyk Khanate to 1724**, Yayınlanmamış doktora tezi, Indiana University 1983.
- SEYYİD MUHAMMED RIZA, **Es-Sebü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûku't-Tatar**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa 1016.
- SPENCER Edmund, **Travels in Circassia, Krim Tartary**, Vol. II, London 1839.
- TOGAN A. Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı. İstanbul 1981.
- TREPAVLOV Vadim Vintseroviç, **İstoriya Nogayskoy Ordı**, İzdatelskaya Firma Vostoçnaya Literatura, Ran, Moskova 2002.